

Περιηγητές, αρχαιολόγοι και αρχαιογνώστες στη Θεσσαλονίκη πριν από την απελευθέρωση του 1912

Π. Νίγδελης

Ως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα το ενδιαφέρον για τις πάσης φύσεως αρχαιότητες της Θεσσαλονίκης είναι αρχαιοδιφικό και εκδηλώνεται αποκλειστικά από την πλευρά δυτικοευρωπαίων περιηγητών. Οι αρχαιολογικού ενδιαφέροντος πληροφορίες τους εμπεριέχονται σε γλαφυρές περιγραφές των μνημείων που όμως κατά κανόνα είναι αναξιόπιστες. Ακολουθώντας τις τάσεις της εποχής ορισμένοι από αυτούς ενδιαφέρονται επίσης να αγοράσουν και να μεταφέρουν όσες από τις αρχαιότητες είναι δυνατό (κυρίως αλλά όχι μόνο νομίσματα) για λογαριασμό αυτών, οι οποίοι τους χρηματοδοτούν, πλούσιων δηλ. φιλάρχαιων που συγκροτούν προσωπικές αρχαιολογικές συλλογές. Ανάμεσά τους δεσπόζουσα θέση κατέχει ο Γάλλος αρχαιοδίφης P. Lucas, γνωστός και από άλλα ταξίδια του στην Ανατολή. Γάλλος είναι ένας ακόμη δυτικοευρωπαίος που ενδιαφέρεται για αρχαιότητες της πόλης. Πρόκειται για τον πρόξενο J.B. Germain που αντιγράφει για τη Βασιλική Ακαδημία Επιγραφών του Παρισιού επιγραφές της πόλης στη δεκαετία του '40 του ίδιου αιώνα. Ο Germain θα δημιουργήσει μια παράδοση, αφού έκτοτε οι πρόξενοι των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών θα αρχίσουν να ενδιαφέρονται για τις αρχαιότητες της πόλης και της ευρύτερης περιοχής συλλέγοντάς τις στις αυλές των Προξενείων τους ή πληροφορώντας τις προϊστάμενες αρχές του για νέα αξιολογικά ευρήματα που κατά την κρίση τους θα μπορούσαν να μεταφερθούν στις χώρες τους.

Η φυγάδευση αρχαιοτήτων, πρακτική συνήθης ήδη από τον 17ο αιώνα, συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και μάλιστα ως τις παραμονές της απελευθέρωσης της πόλης. Οι αντιδράσεις από την πλευρά των επίσημων οθωμανικών αρχών είναι από περιορισμένες έως ανύπαρκτες, ενώ τα μέλη των διαφόρων κοινοτήτων της πόλης, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής, αντιμετωπίζουν τις αρχαιότητες είτε ως άχρηστες πέτρες είτε ως χρήσιμη πηγή για την εκκαμίνευση ασβέστη. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ο Άγγλος περιηγητής A. Slade βλέπει το 1854 τον άμβωνα από τον οποίο υποτίθεται ότι κήρυξε ο Απόστολος Παύλος θα γράψει: «Τολμώ να πω ότι ο σουλτάνος θα τον έδινε σε έναν πρόξενο. Σίγουρα αγνοεί την ύπαρξή του». Στη συνέχεια με ένα ασήμαντο δώρο στον πασά και τον Έλληνα δεσπότη της Θεσσαλονίκης (ο άμβωνας) θα κατέληγε στο πλοίο, χωρίς αντίσταση από τον κόσμο». Μέσα σε αυτό το κλίμα γίνεται απόλυτα κατανοητή η δράση του

(σταλμένου από τον αυτοκράτορα Ναπολέοντα τον Γ' με σκοπό κυρίως τη συγκέντρωση χειρογράφων) Γάλλου ερασιτέχνη αρχαιολόγου Emmanuel Miller. Ο τελευταίος το 1864 ως ένα είδος Έλγιν της Θεσσαλονίκης φορτώνει σε γαλλικό πολεμικό πλοίο το έμβλημα της πόλης, τις περίφημες Καρυάτιδες, τις Las Incantadas (=Μαγεμένες) όπως τις αποκαλούσαν οι Εβραίοι Θεσσαλονικείς, και τις αποστέλλει στο κρατικό Μουσείο του Λούβρου.

Κατά τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα η στάση της δυτικοευρωπαϊκής διανόησης απέναντι στις αρχαιότητες αλλάζει. Οι ταξιδιώτες αρχαιολόγοι ενδιαφέρονται περισσότερο για την ακριβή και σχολαστική μελέτη των μνημείων σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αρχαιολογικής επιστήμης της εποχής τους και λιγότερο για γλαφυρές περιγραφές. Το έργο τους υποβοηθείται από το νέο κλίμα των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων (Tanzimat 1856) που επέβαλαν στην οθωμανική αυτοκρατορία οι δυτικές δυνάμεις. Συγκεκριμένα, ο πολεοδομικός εκσυγχρονισμός της πόλης (1896 και εξής) με την κατεδάφιση μεγάλου μέρους των τειχών και τη διάνοιξη δρόμων οδηγεί στην ανακάλυψη νέων κατά κανόνα εντοιχισμένων ευρημάτων. Όμως το ενδιαφέρον των ξένων αρχαιολόγων αφορά όχι μόνο τα νέα (συνήθως ανάγλυφα, στήλες και βωμούς) αλλά και τα παλαιότερα ευρήματα, όπως λ.χ. σαρκοφάγους, που χρησιμοποιούνταν ευρέως στις δημόσιες κρήνες της. Οι ίδιοι μελετούν ακόμη μνημεία που φυλάσσονται σε δημόσιες ή ιδιωτικές συλλογές της πόλης. Η σπουδαιότερη από αυτές βρίσκεται στο Διοικητήριο, περιλαμβάνει αρχαιότητες από τη Θεσσαλονίκη αλλά και από άλλες περιοχές της Μακεδονίας και συγκροτείται με πρωτοβουλία ενός εκ των πρωτεργατών του Tanzimat, του Μιδάτ (Midhat) πασά, κατά την ολιγόμηνη θητεία του ως νομάρχη (βαλή) στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης το 1869. Μετά την ανέγερση του νέου Διοικητηρίου οι αρχαιότητες μεταφέρθηκαν στο Ιδαδιέ (=Παλαιά Φιλοσοφική Σχολή), όπου και παρέμειναν ως την ίδρυση του πρώτου αρχαιολογικού μουσείου της πόλης στο Γενί Τζαμί (1926). Ως δευτερεύουσες μπορούν να χαρακτηρισθούν οι συλλογές των Προξενείων, όπως εκείνες του Αγγλικού και του Ελληνικού, καθώς επίσης και οι ιδιωτικές, όπως αυτές του γιατρού Ι. Πρασσακάκη και του διπλωματικού υπαλλήλου Δ. Μπίτσου.

Οι σημαντικότεροι ξένοι αρχαιολόγοι που επισκέπτονται την πόλη μελετούν τα μνημεία της και ενίοτε ανακαλύπτουν νέα ύστερα από ολιγοήμερες ανασκαφές κυρίως στους χώρους των αρχαίων νεκροταφείων της. Είναι: οι Γάλλοι L. Duchesne και M. Bayet, που βρίσκονται στην πόλη το 1874 και δημοσιεύουν για πρώτη φορά με συστηματικό τρόπο επιγραφές προερχόμενες κυρίως από τα πρόσφατα κατεδαφισθέντα τμήματα του τείχους της παραλίας και της ανατολικής πλευράς· οι συμπατριώτες τους Chr. Avezou και Chr. Picard, αυτοί διενεργούν έρευνες και ανασκαφή στην περιοχή του νοσοκομείου του Αγίου Δημητρίου το 1911· ο Γερμανός K. Purgold και ο Άγγλος H. G. Hogarth, που έρχονται στη Θεσσαλονίκη για λίγες μέρες το 1886 και 1887 αντίστοιχα με σκοπό να καταγράψουν επιγραφές, και ο Βέλγος P. Perdizet, ίσως ο σημαντικότερος ξένος μελετητής των αρχαιοτήτων της πόλης, που την επισκέπτεται στα τέλη του 19ου αιώνα και δημοσιεύει μελέτες για επιγραφές και ταφικά μνημεία της προερχόμενα από την ανατολική νεκρόπολή της. Αρχαιότητες ελληνικές και βυζαντινές (κυρίως επιγραφές) μελετά και δημοσιεύει επίσης ο λόγιος Γερμανός πρόξενος της πόλης J.M. Mordtmann. Μεταξύ των ξένων αρχαιολόγων που αποστέλλονται στη Θεσσαλονίκη αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας αναπτύσσεται έτσι ένα είδος διεθνούς ανταγωνισμού, ο οποίος αποσκοπεί στη δημιουργία σφαιρών επιστημονικής επιρροής. Η επιστημονική ενασχόληση με τις αρχαιότητες δεν εμποδίζει ωστόσο τη συνέχιση της παλαιάς πρακτικής να φυγαδεύονται αρχαιότητες, σε μικρότερη πάντως κλίμακα από ό,τι στο παρελθόν και με προορισμό τώρα πλέον όχι τις ιδιωτικές συλλογές αλλά τα εθνικά Μουσεία που δημιουργούνται σε κάθε χώρα

της Ευρώπης. Αλλά η εύρεση και μελέτη των αρχαιοελληνικών αρχαιοτήτων είχε μία σημαντική συνέπεια για την ταυτότητα της νεότερης Θεσσαλονίκης: την ανάδειξη δηλ. και την προβολή του ελληνικού προσώπου της μέσω του ιστορικού της παρελθόντος, πράγμα καθόλου αυτονόητο σε μια πόλη όπου η ελληνική κοινότητα υπολειπόταν σε δυναμισμό και επιρροή των δύο άλλων μεγαλύτερων της δημογραφικά και ισχυρότερων οικονομικά συνοίκων εθνοτήτων, δηλ. της εβραϊκής και της μουσουλμανικής.

Η ελληνική πλευρά επιδεικνύει ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '70 αρχικά μέσω του Προξενείου και εν συνεχεία μέσω του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού συλλόγου (έτος ίδρυσης 1872), που συνεργάζεται με το Υπουργείο των Εξωτερικών. Οι αρχαιογνωστικού περιεχομένου δραστηριότητές τους αφορούν την επιλεκτική σωτηρία μνημείων με τη δημιουργία μιας μικρής αρχαιολογικής συλλογής, κυρίως όμως την καταγραφή και δημοσίευσή τους από ευάριθμη ομάδα φιλόλογων της ελληνικής κοινότητας, πτυχιούχων κατά κανόνα του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Οι Έλληνες δημοσιεύουν αρχαιότητες, κυρίως επιγραφές, σε ελληνικά ή ξένα περιοδικά και στις τοπικές εφημερίδες («Φάρος», «Αλήθεια», «Νέα Αλήθεια»). Πρόκειται κυρίως για τον γιατρό Μιχαήλ Χατζηγιάννου, τον συγγραφέα της «Αστυγραφίας Θεσσαλονίκης», της πρώτης μονογραφίας για την ιστορική τοπογραφία της πόλης, για τον ομότεχνό του Νικόλαο Κεχαγιά, που συνέλαβε αλλά δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει το εγχείρημα της έκδοσης ενός επιγραφικού συντάγματος της πόλης υπό την αιγίδα του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, και δευτερευόντως για τον διπλωματικό υπάλληλο Σωτήριο Αστεριάδη και τον φιλόλογο Ιωάννη Τσικόπουλο. Ανάμεσά τους ιδιαίτερη θέση κατέχει όχι μόνο λόγω της επαγγελματικής του κατάρτισης αλλά κυρίως εξαιτίας του όγκου, του θεματικού εύρους και της ποιότητας των δημοσιεύσεών του ο νεότερός τους Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου, κλασικός φιλόλογος, μετέπειτα καθηγητής του καποδιστριακού Πανεπιστημίου και ένας από τους πρωτεργάτες του Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας.

Με τα δημοσιεύματα αυτά αλλά και την εν γένει μελέτη των ελληνικών περιόδων της ιστορίας της πόλης η ελληνική πλευρά αποσκοπούσε στο να συμβάλει στην τεκμηρίωση των εθνικών διεκδικήσεων για τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία έναντι των αντίστοιχων διεκδικήσεων των Βουλγάρων ενισχύοντας το κύριο διπλωματικό επιχείρημα της εποχής περί ιστορικής προτεραιότητας (*prior tempore, fortior iure*). Παράλληλα όμως με τον τρόπο αυτό τόνωνε τη συλλογική της αυτοπεποίθηση έναντι των άλλων σύνοικων εθνοτικών ομάδων, εμφανιζόμενη ως φυσικός κληρονόμος του κλασικού πολιτισμού, αφού σε αυτόν θεμελιώναν το ιδεολόγημα της πολιτιστικής τους υπεροχής τα ανεπτυγμένα εθνικά κράτη της δυτικής Ευρώπης.

Επιλογή Βιβλιογραφίας

Μ. Mazower, *Salonica City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews (1430-1950)*, Ν. York 2005, 173 κ.εξ.

Π.Μ. Νίγδελς, *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως Αλληλογραφία (1880-1912)*, *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών*. Σειρά Επιστημονικά Πραγματεία Φιλολογικά και Θεολογικά, αρ. 19, Θεσσαλονίκη 2004.

Π.Μ. Νίγδελς, *Οι αρχαιολογικού περιεχομένου δραστηριότητες του Προξενείου Θεσσαλονίκης τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002, Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου*, Θεσσαλονίκη 2003, 205-229.

Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος - 19ος αι.μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1998.